

UDK 172.3“00/04“
Primljeno: 3. 5. 2013.
Prihvaćeno: 3. 6. 2013.
Pregledni članak

POIMANJE I PRIMJENA TOLERANCIJE U PROGONJENOJ, SLOBODNOJ KONSTANTINOVOJ I DRŽAVNOJ CRKVI

Grgo GRBEŠIĆ

Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Petra Preradovića 17, p.p. 54, 31 400 Đakovo
grgo.grbesic@gmail.com

Sažetak

U članku se obrađuje pitanje tolerancije u prvih pet stoljeća Crkve. Isus je u duhu Govora na gori pristupao javnim grešnicima, krivovjercima i poganima. On nije nikoga isključivao iz svoga Kraljevstva. Za vrijeme progona u Rimskom Carstvu kršćani su branili slobodu savjesti u religioznim pitanjima a kada je kršćanstvo proglašeno državnom religijom prvi put se javlja dualizam između religije i države. Do novijeg doba tolerancija se u Crkvi veoma teško prihvaćala jer je dugo vremena bila promatrana kao grijeh protiv istine, ljubavi i domovine. Takozvanim Milanskim ediktom sve su religije postale ravnopravne. Konstantin je simpatizirao i podupirao kršćanstvo, ali nije prisiljavao pogane da prijeđu na kršćanstvo. S Konstantinom u Crkvu ulazi cezaropapizam koji će biti puno jači u bizantskoj Crkvi nego u zapadnoj Crkvi. Opasnost uplitanja careva u crkvena pitanja uvidjeli su crkveni oci, među kojima posebno ističemo biskupa Ambrozija, zatim Hilarija iz Poitiersa i Atanazija. Donatistički neredi i nasilja u sjevernoj Africi prisilili su Augustina da nakon višegodišnjih bezuspješnih pokušaja pregovaranja zatraži pomoć od države. To će se pokazati veoma kobnim u srednjem vijeku kada će netolerancija u Crkvi doživjeti svoj vrhunac.

Ključne riječi: tolerancija, progoni, sloboda savjesti, Milanski edikt, Konstantin.

Uvod

U ovom članku nastojat ćemo dati pregled poimanja i primjene tolerancije od Isusa Krista, preko apostolske Crkve do patrističkog razdoblja prije i poslije Milanskog edikta. U općenitom govoru o toleranciji pojasnit ćemo da je pro-

blem tolerancije prisutan od početka naše kulture. Kompromisna rješenja u religioznim pitanjima načelno su bila veoma teška.

Temeljna razlika između Isusa i svih religioznih i političkih sustava prije i poslije njega s obzirom na toleranciju sastoji se u tome što je Isus sve promatrao kroz tajnu kraljevstva Božjega. Isusove nenasilne metode prikazat ćemo u spisima apostolske Crkve. Progonjena Crkva i sama je vapila za tolerancijom i negirala pravo državi da nalaže religiju svojim podanicima. Kršćanstvo je prvo u povijesti uvelo dualizam između religije i politike, između države i Crkve.

Prikazat ćemo kako je i zbog čega Konstantin ugradio Crkvu u Rimsku Carstvo. Konstantin je bio car koji je s jedne strane tražio pokornost episkopata, a s druge strane nije uopće razumio bit arijanskog spora. Kršćani su do Konstantina imali jedino iskustvo s neprijateljskom državom. No, pokazalo se da prijateljska država može biti opasnija od neprijateljske. Kršćanska univerzalnost protivi se čvrstim vezama između religije i države, ali do tih veza je u određenom historijskom razvoju IV. stoljeća došlo sa svim pozitivnim kao i negativnim posljedicama. One će pratiti Crkvu sve do XIX. stoljeća kada će doći do razdvajanja države i Crkve.

1. Općenito o toleranciji

Pojam tolerancije relativno je mlad, ali ne zato i problem tolerancije koji je prisutan od samih početaka naše kulture. Pitanje tolerancije postavlja se u društvu kada u njemu ima više vrijednosnih sustava koji se razlikuju s obzirom na rješenje temeljnih pitanja. Kada se radi o temeljnim pitanjima i spoznajama vezanima uz njih, onda je zahtjev za obvezatnošću osobito velik. U religijskim pitanjima, koja dotiču pitanje spasenja, taj zahtjev poprima karakter apsolutnosti pa su kompromisna rješenja načelno neprihvatljiva. Apsolutni i međusobno oprečni zahtjevi u pravilu vode u sukob. U starom vijeku susrećemo zatvoreni tip društva u kome načelno tolerancija nije bila moguća.

U grčkom klasičnom razdoblju sofisti su tradicionalnom sustavu normi i vrednotâ suprotstavili liberalno shvaćeno prirodno pravo. Oni su dopustili slobodu postavljanja pitanja i subjektivnost ljudske spoznaje. Teza da je *čovjek mjera svih stvari* utemeljenje je za budući liberalizam i relativizam u povijesti. Sokrat dokazuje da je ta teza neodrživa jer završava u pravu jačega. Platon drži da je *Bog mjera svih stvari* i na taj je način isključio bilo kakvu alternativu. Zakoni su po njemu izraz umnosti i istine države. Svaka alternativa rušila bi

temelje države. Tolerancija se, dakle, isključuje zbog apsolutnog karaktera istine i zbog očuvanja integriteta države i društva.¹

U povijesti Crkve kroz dugo razdoblje toleranciju je bilo teško prihvatiti jer je ona bila promatrana: 1) kao grijeh protiv istine: toleriranjem krivovjerja istinu i zabludu bi se stavilo na istu razinu, a to bi dovelo do indiferentizma; 2) kao grijeh protiv ljubavi: dopustiti krivovjercu da ostane u svojoj zabludi značilo bi otvoriti njemu, i tolikim drugim dušama koje će on zavesti, put vječne propasti – u to se vrijeme, naime, nije razmatralo da bi krivovjerac mogao biti u dobroj vjeri; 3) kao grijeh protiv domovine: religiozni pluralizam promatran je kao opasnost za državno jedinstvo. Taj princip nadahnuo je vjerski mir u Augsburgu 1555. godine. Svaki je knez imao pravo zaštititi staru vjeru na svojoj zemlji jer *ubi unus dominus, ibi una sit religio*.²

U zapadnjačkom se mišljenju iz apsolutnosti općeg pojma rodila i svijest o jedincatosti individuuma, o njegovoj nesvodivosti na opće kao i o neotuđivosti njegove slobode. Taj pokušaj pomirenja razlike između općega i pojedinačnoga oblikovao je ideju tolerancije.³ Prva Božja zapovijed glasi: »Ja sam Gospodin Bog tvoj. Nemaj drugih bogova uz mene.« Joseph Ratzinger kaže da ta zapovijed izgleda »kao kanonizacija netolerancije«. U Starom zavjetu piše da je Jahve »ljubomorni Bog«. Bogovi nisu Bog. Potrebna je demitizacija, skidanje maski s lica bogova i izlazak na vidjelo njihove relativne istine.

U odnosu kršćana prema poganskim religijama, kaže Ratzinger, postojale su dvije faze. One moraju zadirati jedna u drugu i ne mogu se podijeliti u jasno određen vremenski slijed. Prva je faza savez kršćanske vjere s helenističkim prosvjetiteljstvom koji se može vidjeti u otačkoj literaturi od Justina do Augustina i dalje. Oni su prihvatili filozofiju, uočili su sjemenke Logosa, božanskog uma, ne u poganskim religijama, nego u umu koji je raspršio te religije.

Za objašnjenje druge faze Ratzinger uzima pismo pape Grgura Velikog engleskom kralju Etelbertu. Papa moli kralja da potisne služenje idolima i da sruši njihove hramove i oltare. U drugom pismu, mjesec dana kasnije, piše sasvim drukčije: »A kada po milosti svemogućega Boga budete došli k našem preuzvišenom bratu biskupu Augustinu, recite mu da sam dugo razmišljao i prebiraio o jednoj stvari koja se tiče Engleza. Nipošto ne valja tom narodu rušiti njihove poganske hramove, nego neka se unište kipovi idola koji su u njima

¹ Usp. Mirko JOZIĆ, Tolerancija – povijest jedne ideje, u: *Bosna Franciscana*, 38 (1995.) 4, 10–14.

² Usp. Giacomo MARTINA, *La Chiesa nell'età dell'assolutismo, del liberalismo, del totalitarismo: L'età dell'assolutismo*, Brescia, 1990., 111–112.

³ Usp. Mirko JOZIĆ, Tolerancija – povijest jedne ideje, 10–11.

postavljeni... Kada narod bude vidio da mu se ne ruše hramovi, on će unatoč tomu odbaciti zabludu te će se s još većom radošću uputiti na uobičajena mjesta radi spoznaje i radi čašćenja pravoga Boga.«⁴

To se može nazvati kontinuitetom kulture. Kulturna poganska svetišta dobivaju novo značenje. Takvu preobrazbu i kontinuitet možemo vidjeti u Rimu u crkvi Svete Marije iznad Minerve (*Santa Maria sopra Minerva*). Bogovi su tako demitizirani, kako kaže Ratzinger, »Bogovi više nisu bogovi. Kao takvi oni su srušeni: pitanje o samoj istini oduzelo im je boštvo i prouzročilo njihov pad. Ali istodobno je došla na svjetlo i njihova istina; oni su bili odsjaj božanskog bića, slutnje o onim likovima u kojima se njihov skriven smisao – očišćen – ispunio. Na taj način postoji također neka 'prevedivost' bogova koji, kao slutnje i kao stuba u traganju za pravim Bogom i za njegovim odrazima u stvorenju, mogu postati njegovim vjesnicima, vjesnicima jedinoga Boga.«⁵

Pojam tolerancije obuhvaća tri značenja: 1) podnošenje drugosti drugoga ili pasivna tolerancija; 2) priznanje i poštivanje drugosti drugoga ili aktivna tolerancija; 3) razvijanje povjerenja i ljubavi prema drugom kao drugom. Tolerancija je proces koji se razvija iz pasivne do aktivne tolerancije i na koncu je usmjerena prema povjerenju i ljubavi.⁶

Ruski pisac Lav Nikolajevič Tolstoj strahovito se razočarao nad svojom Ruskom pravoslavnom crkvom jer u njoj nije prepoznao to treće značenje koje se može vidjeti u Isusovu Govoru na gori. On je u svojoj knjizi naslovljenoj *U što vjerujem?* želio otkriti ključ za razumijevanje Kristova učenja. Bit evanđelja nalazi se u propovijedanju ljubavi, poniznosti, skromnosti, samoodricanju i uzvraćanju dobrim za zlo. Tolstoj je smatrao da ta bit nije bila temelj učenja Ruske pravoslavne crkve kojoj je pripadao. Od Crkve ga je odbijalo »otvoreno odobravanje progona, smaknuća i ratova, i međusobno osporavanje raznih vjeroispovijesti«⁷. Problem ortoprakse nije problem samo Ruske pravoslavne crkve nego svake Crkve i svakoga kršćanina.

Tolstoj kaže da Crkva nije poricala bit Kristova učenja, nego ga je u potpunosti priznavala. Njega je smetalo što ta bit nije Crkvi bila na prvom mjestu. »Više me od svega zbunjivalo što je sve ljudsko zlo – osuđivanje pojedinačnih ljudi, osuđivanje čitavih naroda, osuđivanje drugih vjera, posljedice takvih osuđivanja: smaknuća i ratovi – Crkva opravdavala. Kristovo učenje o skrom-

⁴ Joseph RATZINGER, *Vjera – istina – tolerancija. Kršćanstvo i svjetske religije*, Zagreb, 2004., 205.

⁵ *Isto*, 206.

⁶ Usp. Mile BABIĆ, Tolerancija u ime vjere (iz katoličke perspektive), u: *Jukić*, (2002./2003.) 32/33, 7–8.

⁷ Lav Nikolajevič TOLSTOJ, *U što vjerujem?*, Zagreb, 2012., 8.

nosti, neosuđivanju, opraštanju uvreda, o samoodricanju i ljubavi Crkva je hvalila na riječima, i u isto vrijeme na djelu odobravalala ono što je s takvim učenjem nespojivo.«⁸ Tolstoj je htio doslovno živjeti Isusov Govor na gori i postići kršćansko savršenstvo. Pritom je imao strašnu muku spojiti evanđeoski ideal i stvarnost. Sam je priznao da nije ispunio ideale ne zato što nije želio, nego zato što nije mogao. Moralno iscrpljen i razočaran umro je kao skitnica na jednoj željezničkoj postaji.

Kod Tolstoja treba pohvaliti njegovo traganje za istinom i autentičnom vjerom, ali istaknuti i važan nedostatak: nepouzdanje u Kristovu milost. Tu dimenziju na briljantan način oslikao je njegov zemljak, književnik F. M. Dostojevski.

2. Isus i tolerancija

Isus je jasno kritizirao one koji su isključivali druge i isticao je vrijednost onih koji su isključeni. On ističe vjeru strankinje (usp. Mk 7,24-30), vjeru rimskog satnika (usp. Mt 8,5), ljubav prema bližnjemu jednog Samarijanca (usp. Lk 10,29-37), ljubav javne grešnice (usp. Mk 14,3-9). Za pripadnike židovske religije pogani, krivovjerci i javni grešnici nečiste su osobe.

Isus je mogao tako postupati jer su njegovi kriteriji bili bitno različiti. Za njega je bila važna otvorenost vrednotama kraljevstva Božjega, poslušnost Božjoj volji i odanost Božjim riječima. Isus nije mijenjao čovjeka silom, strahom i prijetnjom. Prava promjena događa se iz slobode. Isus je oslobađao dobrotom i ljubavlju. Sveti Pavao kaže da je Krist oslobodio čovjeka za slobodu (usp. Gal 5,1).

Isus prema drugima nije nasilan. Najčešće je govorio o ljubavi, strpljivosti, blagosti i opraštanju: »Dođite k meni svi koji ste izmoreni i opterećeni i ja ću vas odmoriti. Uzmite jaram moj na sebe, učite se od mene jer sam krotka i ponizna srca i naći ćete spokoj dušama svojim. Uistinu, jaram je moj sladak i breme moje lako« (Mt 11,28-30). Isusu su prigovarali što jede s carnicima i grešnicima. On im je odgovorio da ne trebaju liječnika zdravi, nego bolesni i dodao: »Ne treba zdravima liječnika, nego bolesnima. Hajdete i proučite što znači: Milosrđe mi je milo, a ne žrtva. Ta ne dođoh zvati pravednike, nego grešnike« (Mt 10,12-13). Evanđelist Luka posebno je istaknuo Isusovu blagost prema grešnicima u tri prispodobe: izgubljena ovca, drahma i izgubljeni sin (usp. Lk 15). Samo Luka izvješćuje o grešnici u Šimunovoj kući

⁸ Isto, 9.

(usp. Lk 7,36-50) i Zakeju (usp. Lk 19,1-10). Isus je sav zakon sveo na ljubav prema Bogu i bližnjemu: »Ovo je moja zapovijed: ljubite jedni druge kao što sam ja vas ljubio!« (Iv 15,12).

Prispodoba o kukolju (usp. Mt 13,24-30) uzimala se u prilog strpljivosti i toleranciji prema grešnicima i krivovjercima. Isus je dao tumačenje prispodobe: polje je svijet, žetva je kraj svijeta, a anđeli će na kraju skupiti kukolj i spaliti ga, a tada će kraljevstvo Božje biti konačno oslobođeno od skandala. Zaključak ove prispodobe je: Crkva treba imati strpljenja s grešnicima koji su u njezinu krilu. Ona treba čekati posljednji Kristov sud kada će se definitivno odvojiti dobri od zlih.

Osim prispodobe o kukolju, Isus je rekao što treba učiniti s tvrdokornim bratom koji se ne želi popraviti: »Pogriješi li tvoj brat, idi i pokaraj ga nasamo. Ako te poslušša, stekao si brata. Ne poslušša li te, uzmi sa sobom još jednoga ili dvojicu, neka na iskazu dvojice ili trojice svjedoka počiva svaka tvrdnja. Ako ni njih ne poslušša, reci Crkvi. Ako pak ni Crkve ne poslušša, neka ti bude kao poganin i carinik« (Mt 18,15-17).

Na temelju toga teksta apostolska Crkva veoma se brzo koristila izopćenjem za one koji su živjeli skandalozno ili za one koji su na krivi način iznosili kršćanski nauk.

3. Stav apostolske Crkve prema grešnicima i krivovjercima

Na dogmatskom i disciplinskom području apostolska Crkva nije imala neograničenu toleranciju. Ona je bila svjesna svoje božanske misije i zato je bila rigidna prema onima koji su živjeli skandalozno, koji su unosili podjele i krivi nauk. Petar je na Ananiju i Safiru zazvao strašnu kaznu (usp. Dj 5,3-5).

Ljubljeni učenik je nazvao antikristima one koji niječu Oca i Sina: »Tko je lažac, ako ne onaj koji tvrdi da Isus nije Krist? Antikrist je onaj tko niječe Oca i Sina. Svaki koji niječe Sina, nema ni Oca, a tko priznaje Sina, ima i Oca« (1 Iv 2,22-23).

Sveti Pavao prijeti izopćenjem onima koji propovijedaju neko drugo evanđelje: »Ali kad bismo vam mi, ili kad bi vam anđeo s neba navješćivao neko evanđelje mimo onoga koje vam mi navijestismo, neka je proklet!« (Gal 1,8). One koji su činili incest, Pavao najoštrije kažnjava: »Neka se takav preda Sotoni na propast tijela da bi se spasio duh u Dan Gospodina Isusa« (1 Kor 5,5). Pavao je predao Himeneja i Aleksandra Sotoni zbog njihove hule: »Među njima je Himenej i Aleksandar, koje sam predao Sotoni da nauče ne huliti« (1 Tim 1,20).

Izopćenje je bilo duhovna kazna: »Ta oružje našega vojevanja nije tjelesno, nego božanski snažno za rušenje utvrda. Obaramo mudrovanja i svaku oholost koja se podiže protiv spoznanja Boga i zarobljujemo svaki um na pokornost Kristu; i spremni smo kazniti svaku nepokornost čim bude savršena vaša pokornost« (2 Kor 10,4-6). »Napisah vam zapravo da se ne miješate s nazovibratom koji bi bio bludnik, ili lakomac, ili idolopoklonik, ili pogrdivač, ili pijanica, ili razbojnik. S takvim ni za stol!« (1 Kor 5,11). »Iskorijenite opakoga iz svoje sredine« (1 Kor 5,13).

U ovim tekstovima aludira se na Ponovljeni zakon koji propisuje smrt:

- a) idolopokloniku: »Ako se u tvojoj sredini – u bilo kojem tvom gradu što ti ga dade Jahve, Bog tvoj – nađe čovjek ili žena da učini što je zlo u očima Jahve, Boga tvoga, i krši njegov Savez: otišavši da iskazuje štovanje drugim bogovima te se pokloni njima, suncu, mjesecu ili bilo čemu od nebeske vojske, a što sam ja zabranio, i tebi se to javi i ti to čuješ, onda pomno istraži; i bude li istina i doista se ta grozota učinila u Izraelu, onda toga čovjeka ili tu ženu koji učiniše takvu opačinu izvedi na gradska vrata te ih kamenuj da poginu« (Pnz 17,2-6).
- b) preljubniku: »Ako se koji čovjek zateče gdje leži sa ženom udatom za drugoga, neka oboje – i čovjek koji je ležao sa ženom i sama žena – budu smaknuti. Tako ćeš iskorijeniti zlo iz Izraela« (Pnz 22,22).
- c) otmičaru svoga bližnjega: »Ako se nađe tko da otme koga između svoje braće Izraelaca te postupi s njim kao s robom ili ga proda, taj otmičar neka se smakne! Tako ćeš iskorijeniti zlo iz svoje sredine« (Pnz 24,7).

Sveti Pavao tjelesne kazne prebacuje na duhovno područje. Svrha izopćenja jest braniti istinu i disciplinu. Za razliku od Starog zavjeta, Novi zavjet govori u prilog slobodi savjesti. Sveti Pavao se usprotivio ropstvu Zakona u prilog slobodi djece Božje (usp. Rim 8,21): »Za slobodu nas Krist oslobodi! Držite se dakle i ne dajte se ponovno u jaram ropstva!« (Gal 5,1).

Novi zavjet nije odgovorio na sve probleme koje će donijeti krivovjerja i šizme, nego je dao upute koje su polemikari nastojali zanemariti. S novim zakonom milosti novi narod Božji oslobođen je političkih okvira koristeći se duhovnim sredstvima. Vjera se postiže osobnom slobodom prihvaćajući Božju riječ.

U vrijeme progona Crkva se pozivala na slobodu savjesti. Nakon 313. godine, a osobito kada je kršćanstvo postalo državnom religijom, ponovno se

osjetio utjecaj Staroga zavjeta. Duhovne kazne postupno se zamjenjuju tjelesnim kaznama.

4. Progona kršćana u Rimskom Carstvu

Progona kršćana događali su se u tri razdoblja: a) prvo razdoblje – do 100. godine, b) drugo razdoblje – od 100. do 250. godine; c) treće razdoblje – od 250. do 311. godine.

O progonima govore tri vrste kršćanskih izvora: zapisi očevidaca o mučenicima i sudski spisi, zatim *passiones* ili *martyria* prikazi su vjerodostojnih suvremenika, očevidaca, no većinom su iz druge ruke i na kraju tu su legende i priče kasnijih vremena čija je vjerodostojnost veoma upitna.⁹ Po Vicentiusu Monachinu, uzroci kršćanskih progona su: mržnja Židova, Neronov primjer, uzoran život kršćana, kršćanska tajna s obzirom na euharistiju, kršćanski misionarski duh, gubitak materijalne koristi poganskih svećenika i vračara zbog obraćanja na kršćanstvo te zavist stoika i filozofa.¹⁰ No, on ne navodi još jedan veoma bitan uzrok. To je kult vladara koji je s Istoka došao u Rimsko Carstvo. Nakon Aleksandrovih pohoda došlo je do helenizacije Istoka. Tim procesom omogućen je istočnjačkim misterijskim kultovima prodor na Zapad. Helenistički vladari su u grčkim gradovima Male Azije primili naslove *soter*, *epiphanes* i *kyrios*, a u tim izrazima su prisutni sakralni elementi. S vremenom će se otići korak dalje pa će se u pojedinom vladaru vidjeti pojavu samoga boga.

Bogoštovne počasti proširile su se za vrijeme cara Augusta. On je u istočnim pokrajinama sebi u čast dao podizati hramove i statue. U Rimu je Senat tek nakon careve smrti odlučivao hoće li ga su uvrstiti među bogove. Tijekom I. stoljeća rimski carevi su napustili Augustovo suzdržavanje pa su još za života tražili da ih se poštuje kao bogove.

Kršćanstvo je otklanjalo bilo kakav kult čovjeka i zato je došlo u sukob s državom.¹¹ Hipolit je u Rimskom Carstvu vidio moć sotone. Prva životinja u Otkrivenju (usp. Otk 13,1) i četvrta u Danijelovoj knjizi (usp. Dn 7) prikazuje Rimsko Carstvo. Origen je nastojao prvi teorijski obrazložiti odnos Crkve i poganske države. On se poziva na sv. Pavla: »Svaka duša neka se podlaže vlastima nad sobom. Jer nema vlasti doli od Boga: koje postoje, od Boga su

⁹ Usp. Grgo GRBEŠIĆ, Progona kršćana, napose u Dioklecijanovo doba, u: *Diacovensia*, 15 (2007.) 1, 21–42.

¹⁰ Usp. Vincentius MONACHINO, *De persecutionibus in imperio Romano saec. I-IV et de polemica pagano-christiana saec. II-III*, Romae, 1962., 45–47.

¹¹ Karl BAUS, *Od praopćine do ranokršćanske velecркve*, u: Hubert JEDIN (ur.), *Velika povijest Crkve*, I, Zagreb, 1972., 105–110.

postavljene« (Rim 13,1). Kako se ta državna vlast, ako je od Boga, može boriti protiv kršćanstva? Po Origenu, državna vlast je zloupotrijebila Božji dar, a Božja providnost je dopustila progone. Kršćanin se odnosi prema državi lojalno i pokorava se svim njezinim zakonima dok oni nisu u suprotnosti s kršćanskim načelima. Jedna od tih suprotnosti jest kult cara.

Origen vidi u jedinstvu Rimskog Carstva i *pax Romana* prst Božje providnosti koja je omogućila širenje kršćanstva i na taj način ono služi kršćanskoj vjeri. U III. stoljeću odnos Crkve i Carstva nije bio neprijateljski. Dogodio se proces koje se može nazvati približavanjem. Decije i Dioklecijan nakratko su prekinuli taj proces.

5. Pojam tolerancije prije Milanskog edikta

Kršćani su po Kristovu nalogu imali cilj evangelizirati cijeli svijet, a pritom uopće nisu htjeli rušiti postojeće društveno-političke sustave. Imali su jasnoću između vremenitog i duhovnog reda. Rimsko Carstvo je prihvatilo različite kultove s Istoka pod uvjetom da ne mogu zauzeti mjesto službenog kulta. Rimski građani su mogli častiti istočnjačka božanstva, ali nisu smjeli odbiti rimska božanstva. Od II. stoljeća uspostavljen je kult cara i obveza svih prema tome kultu.

Kult cara za Židove je bio idolatrija. Bio je isto tako i za kršćane. Za razliku od Židova koji nisu bili prisiljavani iskazivati kult caru, kršćani, promatrani kao židovska sekta, nisu bili izuzeti od toga kulta. Kršćani su na civilnom području iskazivali državnom poglavaru poslušnost i plaćali su porez. Što se tiče kulta, Justin, Atenagora, Tertulijan i Laktancije tražili su slobodu savjesti.

Justin oko 150. godine piše da su kršćani nevini, a ipak progonjeni. Atenagora oko 172. godine piše da kršćani ne čine nepravdu, a ipak su proganjani. Tertulijan smatra da ako svaki grad i provincija ima svoga boga da i kršćani imaju pravo na vlastitu religiju. »Mi vrijeđamo Rimljane i nismo prihvaćeni kao Rimljani jer častimo Boga koji nije rimski bog.«¹² Tertulijan smatra da je religiozna sloboda utemeljena na naravnom pravu i svaki je pojedinac posjeduje: »Po ljudskom i naravnom pravu svatko se može klanjati onomu što želi. Religija pojedinca ne škodi i ne služi drugima. Nije u prirodi religije prisiliti na vlastitu religiju. Ona mora biti izraz spontanog, a ne prisilnog čašćenja. Žrtve

¹² TERTULLIANUS, *Apologeticum*, XXIV, 9, u: *Patrologia Latina*, I, Jacques Paul MIGNE (ur.), Paris, 1857. – 1866., 421 (dalje: PL).

se mogu prinositi samo u ljubavi. Ako ste prisiljeni žrtvovati, onda ne dajete ništa svojim bogovima. Oni ne žele žrtve koje nisu svojevolske.«¹³

Laktancije se nadovezuje na Tertulijanovu misao da religija i prisila ne idu zajedno i dodaje da treba Bogu pripustiti da kazni religiozne prijestupe.¹⁴ »Nije prava žrtva ako je učinjena pod prisilom. Ako nije darovana svojevolski i u dobroj namjeri ona je oskrvrnuće kao i u slučaju da je natjerana silom, zatvorom i mučenjem. Ako bi bogovi bili čašćeni na taj način bili bi dostojni gnušanja onih koji bi žrtvovali u suzama, jecajima i izljevajući kap po kap krvi iz svih udova. Suprotno tome mi ne tražimo da se naš Bog časti protiv volje, iako je on Bog svih ljudi koji ga prihvaćaju ili ne. Ako se odbija njegovo čašćenje nećemo se srditi. [...] Zato kada smo izloženi mučenjima nećemo se zbog toga žaliti, puštajući osvetu Bogu. Mi se ne ponašamo kao oni branitelji svojih bogova koji divlje bjesne na one koji ih ne časte.«¹⁵ Laktancije kaže: »Religija je jedina stvar u kojoj je sloboda izabrala boravište. Više od svega ona ovisi od volje. Nitko ne može biti prisiljen častiti onoga koga ne želi.«¹⁶

Duh religije je u suprotnosti s duhom progona također i onda kada treba braniti religiju: »Treba braniti religiju ne ubijajući, ma umirujući; ne okrutnošću nego trpljenjem; ne zločinima nego vjerom. Ako ti želiš braniti religiju krvlju, mučenjem, zlom ona neće biti obranjena nego zatrovana i oskrvnjena. Ništa nije tako dragovoljno kao religija. Ona nestaje, postaje bezvrijedna ako se žrtva prinosi protiv svoje volje.«¹⁷

Branitelji tolerancije u XVI. stoljeću pozivali su na Tertulijanove i Laktancijeve tekstove. Apologeti su zahtijevali pravo kršćanima da žive u slobodi i u skladu sa svojom savješću, drugi su isticali duhovni karakter Crkve, novoga naroda Božjega, pozivajući se na Laktancija, koji je držao nespojivim kršćanstvo s progonoštvom.

Sveti Ciprijan je oko 249. godine u jednom pismu intervenirao protiv zajedničkog stanovanja đakona i djevice, prijeteći izopćenjem. One tvrdokorne

¹³ Citirano prema: Joseph LECLER, *Storia della tolleranza nel secolo della Riforma*, I, Brescia, 2004., 51.

¹⁴ Laktancije (250. – 320.), učitelj Konstantinova sina Krispa. Pred kraj života obratio se na kršćanstvo, zbog čega je smijenjen s mjesta profesora retorike. Laktancije je postao neumorni kritičar poganstva i jedan od branitelja kršćanske Crkve. Njegovo djelo *O smrti progonitelja Crkve* (*De mortibus persecutorum*) vjerojatno je nastalo 318. godine i jedno je od važnijih svjedočanstava o prvim danima slobode kršćanstva u Rimskom Carstvu. U tom djelu prvi put se opisuje Konstantinovo viđenje na Milvijskom mostu, koje je, prema Laktanciju, dovelo Konstantina do pobjede nad Maksencijem.

¹⁵ LACTANTIUS, *De institutionibus divinis*, V, 21, u: PL, VI, 619–620.

¹⁶ LACTANTIUS, *Epitome divinarum institutionum*, 54, u: PL, VI, 1061.

¹⁷ LACTANTIUS, *De institutionibus divinis*, V, 20.

podsjetio je na zakon u Starom zavjetu protiv onih koji odbijaju poslušnost svećeniku: »Ako bi se tko drsko odupro i ne bi poslušao ni svećenika koji ondje stoji da služi Jahvi, Bogu tvome, ni suca, neka se taj čovjek pogubi...« (Pnz 17,12).

U duhu novoga Zakona Ciprijan smatra da je dovoljno isključenje iz Crkve. Kod njega nalazimo prvi put načelo: Izvan Crkve nema spasenja. Ciprijan dopušta jedino duhovne kazne. Origen u svom traktatu *Contra Celsum* smatra da se najtvrdi propisi staroga Zakona mogu tumačiti samo duhovno. On daje odgovor svome protivniku koji je smatrao kontradiktornima propise židovskog Boga i one Isusa Krista. Židovski Bog je zapovjedio masakr židovskih neprijatelja, pa čak i djece. Njegov Sin, Nazarećanin sasvim je drukčije govorio. Celso se pita koji od te dvojice laže, Mojsije ili Isus? Je li Otac kada je poslao svoga Sina zaboravio to što je rekao u četiri oka Mojsiju?¹⁸ Origen smatra da Stari zavjet nije u suprotnosti s Novim zavjetom, nego ga treba znati čitati. Danas se takva egzegeza može dovesti u pitanje.

U III. stoljeću počinje se koristiti prispodoba o kukolju kako bi se ublažile mjere protiv grešnika. Hipolit Rimski prekorio je papu Kalista (217. – 222.) što je ublažio prvotnu rigidnu ispovjednu praksu. Kalist nije htio odvajati kukolj od pšenice. On je promatrao Crkvu kao Noinu lađu u kojoj su bile i čiste i nečiste životinje.

Za vrijeme Decijeva progona pojavilo se pitanje *lapsa*, vjernika koji su pali za vrijeme progona. Crkva je u III. stoljeću primjenjivala blagost i ljubav prema palima. Odvojena od države i izložena njezinu neprijateljstvu, Crkva nije podlegla napasti da od države traži pomoć u borbi protiv šizmatika i krivovjера.

Možemo istaknuti četiri sljedeća zajednička načela tolerancije kod kršćanskih pisaca u prva četiri stoljeća: po naravnom pravu svaka se osoba može klanjati komu hoće; žrtve se božanstvu trebaju prinostiti spontano i bez primjene sile; primjena sile označava slom jedne religije; religija se brani ne ubijajući, nego umirući po Kristovu primjeru.¹⁹

6. Milanski edikt i Konstantin

Mir između Crkve i Carstva nije potvrđen u Milanu nego u Nikomediji 13. lipnja 313. godine. U Nikomediji je Licinije u reskriptu donio odluke koje

¹⁸ Usp. ORIGENES, *Contra Celsum*, VII, 18, u: PG, XI, 1146–1147.

¹⁹ Usp. Tomislav Zdenko TENŠEK, Religijski pojam tolerancije u patrističko doba, u: *Društvena istraživanja*, 5 (1996.) 2, 391.

su on i Konstantin (306. – 337.) donijeli u veljači iste godine u Milanu. Tako je nastao uobičajen izraz: Milanski edikt.

U reskriptu se kršćanima dopušta sloboda kulta. Joseph Lecler smatra da se među obrazovanim poganima krajem III. stoljeća počela razvijati ideja monoteizma. Iznad mnogih božanstava stoji jedan bog koji je prvotni uzrok, a ostali manji bogovi samo su posljedica. Arnobije i Laktancije, kršćanski apologeti toga vremena, pretpostavljali su kod svojih čitatelja postojanje jednog *summus deus*, višeg božanstva kojeg bi mogli istodobno zazivati i pogani i kršćani. To je jedna vrsta naravne teologije koja je, čine se, mogla biti temelj za Licinijev reskript. Milanski edikt zahtijevao je od svih priznanje višeg božanstva kojem su pogani i kršćani služili na različit način.²⁰

U Milanskom ediktu Konstantin i Licinije daju slobodu vjerskog izbora: »U Milan pak sretno dođosmo ja, Konstantin August, i ja, Licinije August. Sve smo istražili što pridonosi općoj koristi i sreći. Između ostaloga što se svima u mnogome ukazuje od pomoći, kao prvo odlučismo ono narediti što čuva poštovanje i štovanje božanstva. To znači: da kršćanima i svima damo slobodan odabir da se drže bogoštovlja koje žele.«²¹

Carevi dokidaju prijašnje uredbe o progonima.²² Osim što dopuštaju kršćanima slobodu ispovijedanja vjere, oni je dopuštaju i drugima.²³ Kršćanima se vraćaju odmah i bez odgode zgrade u kojima su obavljali bogoslužje: »Ako su ih ljudi možda kupili iz naše riznice ili od nekoga drugoga, neka smjesta bez nadoplate i bez ikakve druge potražnje vrate istim kršćanima i neka se otkloni svaka nemarnost i smetnja. Jednako: ako su ih neki slučajno dobili na dar, neka ta ista mjesta najhitrije vrate istim kršćanima.«²⁴

Euzebije Cezarejski²⁵ veličao je Konstantina: »Ali Konstantinu je bio prijatelj, skrbnik i čuvar Bog.« Konstantin je »Bogu posve mio«, »Bogu dragi

²⁰ Joseph LECLER, *Storia della tolleranza nel secolo della Riforma*, I, 57.

²¹ EUŽEBIJE, *Crkvena povijest*, Split, 2004., X, 5, 4.

²² Usp. *Isto*, br. 6.

²³ Usp. *Isto*, br. 8.

²⁴ *Isto*, br. 9.

²⁵ Euzebije Cezarejski (oko 265. – 340.) bio je biskup u Cezareji Primorskoj, glavnom gradu tadašnje Palestine, danas u Izraelu). Autor je dijela na grčkom jeziku. Točno mjesto i datum Euzebijeve rođenja nisu poznati, a malo je znano i o njegovoj mladosti. Godine 313. izabran je za biskupa u Cezareji, budući da je bio prijatelj cara Konstantina. Na Prvom nicejskom koncilu zauzeo je pomirljiv stav te je želio postići kompromis između zagovornika arijanstva i njihovih protivnika. Nakon Nicejskog koncila Euzebije će biti uključen u borbe oko arijanstva te će se sukobiti i s Atanazijem što će dovesti do Atanazijeve progonstva 335. godine. Ubrzo nakon Konstantinove smrti umire i Euzebije, vjerojatno u Cezareji.

car«, »...urešen vrlinom pobožnosti«; »naredbe cara pobjednika – bijahu pune čovjekoljublja«. ²⁶

Euzebije naziva Licinija, koji nije nikada postao kršćaninom, strašnom zvijeri. ²⁷ Iako mu je Konstantin dao da uživa u vlasti kao zet i suvladar, Licinije je »smišljao sve vrste zasjede da tim uzvrati dobročinitelju«, »on je iz svoje palače istjerao svakog kršćanina« i zatim naredio da se »izdvoje vojnici i liše časti čina ako obiju žrtvovati zlodusima«. Licinije se okrenuo protiv biskupa: »Uhićivali su ih i bez ikakva izgovora kažnjavali poput ubojica, mada nisu ništa skrivili. Opet su neki čak podnijeli smrt.« U Amaziji i pontskim gradovima dao je do temelja srušiti neke crkve. ²⁸

Euzebije je u Konstantinovoj pobjedi nad Licinijem godine 324. promatrao ponovnu uspostavu jedinstvenog carstva koje će ispovijedati jedincatu, kršćansku vjeru. Univerzalno kršćanstvo je po Konstantinu imalo postati temelj univerzalnog carstva. U tom trenutku ni Euzebije ni biskupi na Istoku kao i na Zapadu nisu mogli pojmiti da će to zajedništvo Crkve i države imati za Crkvu dalekosežne negativne posljedice.

Nakon pobjede nad Licinijem, Konstantin se osjećao kao Božji izabranik: »Moju je službu htio Bog, te ju je našao prikladnom da provede svoj naum.« ²⁹ Iako su sve religije bile ravnopravne, careve simpatije su bile na kršćanskoj strani. To je postalo vidljivo na području braka, u zabrani gladijatorskih igara, u potvrdama biskupskog sudstva u građanskim sporovima, osudama krivovjercima, u preziru prema poganskoj religiji, postavljanju uglavnom kršćanskog činovništva, zabrani poganskoj manjini među činovnicima javno žrtvovati bogovima, lišavanju dohodaka pojedinih poganskih hramova itd.

Konstantin je dao da se na mjestu Kristova groba sagradi bazilika. Na Maslinskoj gori i u Betlehemu isto tako je podignuta bazilika. U Rimu su podignute bazilike sv. Ivana Lateranskoga, sv. Petra i sv. Pavla. Nova prijestolnica na Bosporu koja je po njemu dobila ime imala je od početka značajke kršćanskog grada. U novom gradu nije predviđena gradnja nijednog poganskog hrama.

U vrijeme Konstantina kršćani su još uvijek bili u golemoj manjini. Unatoč tome, Konstantin nije prisiljavao pogane na prijelaz na kršćanstvo. Iako je za njega poganstvo bilo zabluda, dopuštao je ispovijedanje poganske vjere.

²⁶ Usp. EUZEBIJE, *Crkvena povijest*, X, 8, 9, br. 2, 6, 8.

²⁷ Usp. *Isto*, X, 9, br. 3.

²⁸ Usp. *Isto*, X, 8, br. 5, 8, 10, 15, 17.

²⁹ Karl BAUS – Eugen EWIG, *Crkva Carstva poslije Konstantina Velikog*, u: Hubert JEDIN (ur.), *Velika povijest Crkve*, II, Zagreb, 1972., 7.

Njegovom zaslugom i zaslugom njegovih nasljednika u Carstvu se kroz jedno stoljeće broj kršćana povećao s jedne desetine na čak polovinu stanovništva.³⁰

Unatoč svemu, ukazuje se i na careve poganske crte, a kao razlog tomu navodi se njegovo okrutno postupanje prema sinu Krispu i ženi Fausti koje je 326. godine dao smaknuti. Sam Konstantin nije potpuno prionuo kršćanskoj vjeri, nego je, više ili manje svjestan, ostao pod sinkretističkim utjecajem. Oni koji su njegovo obraćenje tumačili samo kao politički manevar, dokazivali su to činjenicom da nikada nije započeo borbu protiv poganstva kao i da je odgađao krštenje sve do smrti.³¹

Potrebno je istaknuti i Konstantinovu predodžbu da on kao car ima neposredan odnos prema Bogu i da nije vezan za čin krštenja. Poslije krštenja godine 337., Euzebije je prenio Konstantinove riječi: »Sad se osjećam doista sretnim, sada znam da sam postao vrijednim besmrtnog života, udionikom božanskog života.«³² Bizantska Crkva proglasila ga je svetim.

Pred kraj IV. stoljeća kršćanstvo će postati državnom religijom, a poganske religije će biti *religio illicita*. J. Lecler smatra da je jedinstvo između države i religije u antičko doba bilo toliko jako da ni samo kršćanstvo nije moglo učiniti radikalne promjene na tom planu. U novonastaloj situaciji kršćani su nastojali prikazati razdoblje u kojem su Crkva i Carstvo bili odvojeni u vrijeme progona kao jednu neprirodnu situaciju koja je trebala završiti obraćenjem careva. Carevi su nastojali sve uvjeriti da religiozna pitanja i dalje ostaju u njihovoj ovlasti. Tako se u Crkvi počeo razvijati cezaropapizam.

Kristološke borbe nakon Nicejskog koncila pokazuju nam jasno da se carevi prema Crkvi i njezinim unutarnjim pitanjima nisu držali neutralno. Za careve je bilo jako važno vjersko jedinstvo, misionarenje pogana i organizacijski crkveni problemi.

Origen je već u III. stoljeću dao Carstvu providnosnu zadaću u širenju kršćanstva, a Tertulijan molitve za carevo zdravlje smatra dužnošću. Nakon što su kršćani dobili slobodu, u općem oduševljenju, nije se postavilo pitanje odnosa Carstva i Crkve. U tome trenutku nije se osjetila potreba za povlačenjem granice. Povlašćivanje Crkve za vrijeme Konstantina uspravalo je kritičnu

³⁰ Usp. Marko MEDVED – Franjo ŠILJEG, O vjerskoj toleranciji u prvim stoljećima kršćanstva, u: *Riječki teološki časopis*, 19 (2011.) 2, 416–417.

³¹ Treba reći da su mnogi crkveni velikani bili kršteni u odrasloj dobi: Bazilije i njegov brat Grgur Nazijanski, Jeronim, Ambrozije. Razlog tome trebamo tražiti u tome što se u ono vrijeme s jedne strane uzdizala velika vrijednost krsne milosti, a s druge strane težina gubitka milosti zbog grijeha pa se mnogi nisu htjeli prerano krstiti.

³² Karl BAUS – Eugen EWIG, Crkva Carstva poslije Konstantina Velikog, 17.

svijest biskupa. Progoni pristaša opozicije koji se nisu pokoravali odredbama crkvenih koncila nisu nailazili na odlučno protivljenje u Crkvi.

Broj kršćana se naglo povećao. S tim povećanjem izgubila se nadnaravna značajka Crkve te se povećala napast izgradnje Kraljevstva ovdje na zemlji. To je bilo vidljivo u načinu upravljanja i ponašanja u Crkvi koji je sve više nalikovao načinu ponašanja u carskoj upravi.

Dok je religija patnička i prosvjedujuća, ona dobiva na svojoj idealnosti. Jacob Burckhardt smatra da je među svim religijama, poslije budizma, kršćanstvo najmanje pogodno da uspostavi bilo kakvu vezu s državom jer se tomu protivi sama kršćanska univerzalnost. Kako je ipak došlo do toga da se uspostave tako prisne veze?

Kršćani II. i III. stoljeća pripadali su jedinstvenoj državi. Ta je državnost zavela Crkvu da se uobličí po njezinu uzoru. Kršćanstvo je već za vrijeme progona bilo jedinstvena državna religija. S porastom vanjske moći na čelu Crkve više nisu bili ljudi progone Crkve koji umiru zbog svojih ideala. Koje su bile posljedice za Crkvu? Crkva se politizira i umjesto moralne moći postaje politička moć s osobljem u duši profanim. Ogromno precjenjivanje jedinstva potječe iz prvih kršćanskih vremena. *Ecclesia triumphans* upotrebljava sredstva moći kako bi očuvala to jedinstvo.³³

Euzebije Cezarejski pokušao je teološki utemeljiti položaj carske vlasti. U svojim panegiričkim spisima o Konstantinu zacrtao je političku teologiju u kojoj se opravdavao jedinstven položaj careva u Crkvi. Zemaljsko je kraljevstvo slika nebeskog kraljevstva, a car je Božji namjesnik na zemlji i »neka vrsta univerzalnog biskupa«³⁴.

Firminus Maternus u nagovoru pod nazivom *De errore profanarum religionum* godine 346. prvi put poziva kršćane na Stari zavjet kako bi opravdali nasilje nad onima koji su u zabludi. On potiče da se osude na smrt brat, vlastiti sin i žena.³⁵ Isto tako čitamo: »A onaj prorok ili sanjač neka se pogubi jer je poticao na otpad od Jahve, Boga vašega, koji vas je izveo iz zemlje egipatske i otkupio vas iz kuće ropstva. Onaj te htio zavesti s puta kojim ti je Jahve, Bog tvoj, naredio da ideš. Tako treba da iskorijeniš zlo iz svoje sredine. Kad bi te brat tvoj, sin majke tvoje, ili sin tvoj vlastiti, kći tvoja, žena u tvom naručju ili prijatelj tvoj koji ti je kao i život, potajno zavodio govoreći: 'Hajde da iskazujemo štovanje drugim bogovima', kojih ne poznaješ ni ti niti su ih poznavali tvoji oci,

³³ Usp. Jacob BURCKHARDT, *Razmišljanje o svjetskoj povijesti*, Zagreb, 1999., 136.

³⁴ Karl BAUS – Eugen EWIG, *Crkva Carstva poslije Konstantina Velikog*, 80.

³⁵ Usp. Firminus MATERNUS, *De errore profanarum religionum*, u: PL, XII, 1029, 1045, 1046, 1048.

bogovima onih naroda što oko vas budu, bilo tebi blizu bilo od tebe daleko, od jednoga kraja zemlje do drugoga – nemoj pristati niti ga slušaj! Neka ga tvoje oko ne sažaljuje; ne šteti ga i ne sakrivaj ga, nego ga ubij! Neka se najprije tvoja ruka digne na nj da ga usmretiš, a onda ruka svega naroda. Zaspri ga kamenjem dok ne umre...« (Pnz 13,6-11).

7. Rimsko Carstvo poslije Konstantina i pokušaji podređivanja Crkve državi

Poslije Konstantinove smrti Rimsko Carstvo je bilo podijeljeno između njegovih sinova. Konstantin II. (350. – 361.) preuzeo je prefekturu Galiju, Konstancije (337. – 361.) Istok, a Konstant (337. – 350.) je dobio središnji dio carstva, Afriku, Italiju i Panoniju. Sva tri sina bila su odgojena u kršćanskom duhu tako da nije moglo biti riječi o povratku na poganstvo.

Dok je Konstantin bio relativno tolerantan prema poganstvu, njegovi sinovi zauzimaju novi smjer. Konstancije se u ediktu iz 341. godine obrušava na pogane: »Neka prestane praznovjerje, neka se dokine ludost žrtava« (*Cesset superstitio, sacrificiorum aboleatur insania*).

Konstancijev oštar ton prema paganima našao je odjeka među kršćanima. Tako je Firmicus Maternus, obraćenik na kršćanstvo, zahtijevao od cara da zakonski zatvori hramove, da se rastope metalni likovi bogova i da se oduzmu hramski posjedi. Biskup u Siriji Aretuze dao je srušiti jedno pogansko svetište i sagraditi na njegovu mjestu crkvu. U Cezareji Kapadocijskoj razorena su svetišta Zeusa i Apolona a u Frigiji je zatvoren hram u Merusu.

Konstancije je već na sinodi u Sardici 342. godine nadzirao rad Crkve. Delegacija biskupa s Istoka došla je u pratnji dvojice visokih činovnika. Biskupi Zapada su zbog pritiska državnih činovnika prosvjedovali kod cara te tražili da zajamči punu slobodu na religioznom području. Kada je Konstancije postao jedini vladar u Carstvu, postavio se i kao vladar Crkve. Na Milanskoj sinodi 353. godine izjavio je: »Što ja hoću, to ima vrijediti kao crkveni zakon.«³⁶ Konstancije je Atanazija više puta slao u progonstvo, a papu Liberija u progonstvo u Traciju.

Protiv takva careva uplitanja u crkvena pitanja ustao je biskup Atanazije koji je upozorio na ugrožavanje crkvene slobode, kao i papa Julije, biskup Hozije iz Cordobe te Hilarije iz Poitiersa. Hozije iz Cordobe caru je rekao: »Ne

³⁶ Citirano prema: Karl BAUS – Eugen EWIG, *Crkva Carstva poslije Konstantina Velikog*, 82.

miješaj se u crkvene stvari... Tebi je Bog povjerio carsku vlast, nama interes Crkve... Nije naše da na zemlji vladamo, a nije Tvoje, caru, da žrtvuješ.«³⁷ Bazilije je smatrao da kršćani duguju poslušnost državnoj vlasti. Ta poslušnost nailazi na granice tamo gdje državna vlast prekoračuje svoje ovlasti i zahtijeva nešto što se protivi Božjim zapovijedima. Bazilije je pozvao na otpor zbog nametanja arijanske vjere.³⁸

Julijan Apostata (361. – 363.) htio je oslabiti kršćanstvo tako što je podržavao nepravovjerne struje u kršćanstvu. Htijući obnoviti poganski kult, on je proglasio opću toleranciju. Gracijan (375. – 383.) i Teodozije Veliki (379. – 394.) vratili su se na jedinstvenu religioznu politiku. Solunskim ediktom godine 380. kršćanstvo je praktički postalo jedina državna religija. Od 381. godine bio je kažnjavan svatko tko bi prešao na poganstvo. Od 382. godine rimski se Senat morao pod prisegom odreći vjere u bogove. Iste godine Gracijan je dao maknuti kip Viktorije ispred Senata. Godine 392. Carigradskim ediktom svaki poganski kult, pa i privatni, bio je u carstvu zabranjen. Tako je poganstvo nestalo iz javnog života. Religiozno jedinstvo uspostavljeno je u korist kršćanstva. Takav položaj Crkve krio je opasnosti. Na to je ukazao sv. Jeronim: »Otkad se Crkva našla pod kršćanskim carevima, narasla je, doduše, u moći i bogatstvu, ali je oslabila u čudorednoj snazi.«³⁹

Crkva prihvaća Carstvo i naglašava da njegova vlast dolazi od Boga. Kritika pojedinih crkvenih pisaca u IV. stoljeću nije bila usmjerena protiv države, nego protiv pojedinaca koji su ulazili u život Crkve.

Arijansko i donatističko krivovjerje je bilo sve do obraćenja careva crkveno pitanje. Krivovjerci i šizmatici bili su izloženi duhovnim kaznama. Od Konstantina carevi počinju sudjelovati u obrani pravovjerja i crkvenog jedinstva. Posljedice su bile višestruke:

1. Primjenjujući tjelesne kazne, carska politika će pomiješati u narednim stoljećima razliku između duhovnog i vremenskog reda. Na taj je način ponovno zaživio starozavjetni duh s obzirom na tjelesno kažnjavanje kojemu su se toliko protivili Pavao, Ciprijan i Origen.
2. Carskim progonom krivovjeraca i šizmatika dolazi do cezaropapizma.
3. Sve do kraja IV. stoljeća krivovjerci su kažnjavani progonom, zatvorom, oduzimanjem materijalnih dobara ili su došli na zao glas.

³⁷ *Isto*, 83.

³⁸ *Usp. Isto*, 84.

³⁹ HIERONYMUS, *Vita Malchi*, 1, u: PL, XXIII, 55B: »Postquam (ecclesia) ad Christianos principes venerit, potentia quidem et divitiis maior, sed virtutibus facta est.«

Poslije Gracijana i Teodozija, zakonom iz 407. godine njima se prijetilo smrću. Carska politika u IV. i V. stoljeću pokazala se odlučnom. Ona je otvorila put srednjovjekovnoj netoleranciji.

Kako su crkveni poglavari prihvatili carsku politiku? Jesu li joj se suprotstavljali ili su je potpomagali? Odgovor je kompleksan. Car Konstantin II. (350. – 361.) htio je ojačati religiozno jedinstvo tako što je išao u prilog arijanskom krivovjerju. On je na Koncilu u Milanu godine 355. tražio od sinodalnih otaca da potpišu svrgavanje Atanazija. Tom prigodom je rekao da je njegova volja crkveni zakon i da oci imaju izbor ili biti poslušni ili biti progonjeni. Sinodalni oci su ga savjetovali da se ne miješa u crkvene poslove jer da će to izazvati još veću konfuziju.

Hozije, biskup iz Cordobe, suprotstavio se caru napisavši 356. godine sljedeće: »Bog je dao vama upravljati carstvom, a nama Crkvom. Tko bi se god usudio usprotiviti vašem autoritetu usprotivio bi se božjoj odredbi. [...] Nama je zapovjedbena da dademo caru ono što mu pripada, a Bogu ono što Bogu pripada. Na isti način vi nemate nikakvu vlast u službi oko svetih stvari.«⁴⁰

Atanazije piše da se istina ne može navijestiti mačem i vojnicima. Naš Gospodin nije upotrebljavao nasilje prema nikomu. On je dopustio da ga u slobodi ljudi slijede i da u slobodi mogu otići od njega. Hilarije kaže da je Bog Gospodin svemira, on ne treba poštovanje pod prisilom ni ispovijest vjere koja je nastala kao plod nasilja. Načinu postupanja Crkve svoga vremena on suprotstavlja Crkvu apostolskih vremena.⁴¹

Nakon što je car Valentinijan II. naredio da se arijanskom biskupu preda bazilika u Milanu, Ambrozije je dao sljedeće objašnjenje: »Pita me se da predam baziliku. Odgovaram: O care, niti je meni dopušteno predati je niti je tebi dopušteno primiti je. Razmišljam je li caru dopušteno sve zato što sve posjeduje. Odgovaram: Ne umišljaj si, o care, da posjeduješ carsko pravo na ono što pripada Bogu. Nemoj se uzoholiti. Ako hoćeš vladati dugo, budi podložan Bogu. Pisano je: 'Dajte caru carevo, a Bogu Božje'. Palače pripadaju caru, a crkve svećenicima.«⁴²

Ambrozije se nije ustručavao opomenuti cara radi zaštite crkvenih prava. On ga je prisilio da povuče svoju odluku o predaji dviju katoličkih crkava arijancima. Sam se nije htio pojaviti pred carskim sudištem jer je smatrao da laici

⁴⁰ Citirano prema: Joseph LECLER, *Storia della tolleranza nel secolo della Riforma*, I, 64.

⁴¹ Usp. *Isto*, 64–65.

⁴² AMBROSIIUS, *Epist.* 20, 19, u: PL, XVI, 999.

ne mogu suditi klericima, ali biskupi mogu kršćanskim carevima. Za Ambrozija car nije gospodar Crkve. »Car stoji u Crkvi, ne nad Crkvom.«⁴³

Za Ambrozija su pitanje vjere, disciplina klera, bogoslužje, uprava crkvenim dobrima i sl. načelno izvan nadležnosti države. On je ponizio cara Teodozija u milanskoj katedrali kada nije htio nastaviti misu dok mu sam car nije obećao da će povući odredbu kojom je katolički biskup morao na području Eufrata snositi troškove za ponovnu gradnju jedne zapaljene sinagoge. U drugoj zgodbi Ambrozije je od njega tražio javnu pokoru jer je izdao naredbu da se oružjem kazne stanovnici Soluna koji su ubili jednoga carskog časnika. Car se ponovno pokorio biskupu Ambroziju.

Svojim pristupom Ambrozije je na latinskom Zapadu stvorio uzor za odnos Crkve i države. Na Istoku, iako je bilo jakih osobnosti, kao što je Ivan Zlatousti, razvoj je otišao drugim smjerom.

U IV. i V. stoljeću Crkva je ublažila svoje principe dopuštajući carevima da sazivaju koncile i tražeći od njih oslonac protiv šizme i krivovjerja. U takvoj situaciji su se veoma lagano mogli zloupotrijebiti bilo religiozni bilo politički principi.

Crkva nije zaboravila evanđeoske norme s obzirom na savjest i slobodu vjere. Salviano, svećenik iz Marseja, u svom djelu *De gubernatione Dei* 440. godine veliča barbare: »Oni su krivovjerci, ali nisu toga svjesni. Za nas su krivovjerci, ali oni to ne znaju. Oni se promatraju u tom smislu kao katolici, a nas sramotno oslovljavaju kao krivovjerce. Ono što su oni za nas, to smo mi za njih. [...] Istina je na našoj strani, ali su oni uvjereni da je na njihovoj. Istinska čast Bogu se čini na našoj strani, ali oni misle da njihova vjera iskazuje čast božanstvu... Oni su bezbožni, ali vide u svojoj vjeri pravu vjeru. Oni su, dakle, u zabludi, ali su u dobroj vjeri, ne iz mržnje nego iz ljubavi prema Bogu jer vjeruju da ljube i časte Boga. Iako nemaju pravovjerje, drže se u svojoj vjeri u savršenoj ljubavi Božjoj. Kako će biti kažnjeni na dan suda zbog krivih mišljenja? Nitko to ne može znati osim samoga Suca. U međuvremenu Bog preporuča, po mome mišljenju, strpljivost s obzirom na njih. On vidi da je, iako nemaju pravu vjeru, njihovo mišljenje u skladu s religijom...«⁴⁴

Ovdje susrećemo poziv na toleranciju koja se temelji na dobroj vjeri i dobroj savjesti. Od svih sekta carski zakoni najviše su progonili manihejce. Sveti Augustin, budući da je i sam imao to iskustvo, prema njima je pokazivao blagost. S obzirom na toleranciju, Augustin je s vremenom postao krući. Kada

⁴³ »Imperator enim intra ecclesiam non supra ecclesiam est.« Citirano prema: Karl BAUS – Eugen EWIG, *Crkva Carstva poslije Konstantina Velikog*, 86.

⁴⁴ Salvianus MASSILIENSIS, *De gubernatione Dei*, V, 2, u: PL, LIII, 95–96.

je car Maksimilijan osudio na smrt Priscilijana, utemeljitelja jedne sekte raširene u Španjolskoj, gotovo su svi biskupi u sporazumu s Ambrozijem osudili takav postupak. U borbi protiv donatista Augustin je u prvo vrijeme osuđivao uporabu sile u obrani istine. Poslije pokolja i pljački koje su učinili donatisti, a osobito zbog njihove tvrdoglavosti, Augustin je dopustio sredstva prisile, ali nikada nije govorio i pisao o smrtnoj kazni.⁴⁵

U zreлом srednjem vijeku ponovno se pojavilo pitanje primjene nasilja protiv katara, anarhičnog sektaškog pokreta. Katari su osuđivali ženidbu, privatno vlasništvo i sve oblike civilne vlasti. Američki povjesničar Henry Charles Lea smatra da bi, da je katarstvo nadvladalo nad kršćanstvom ili da je bilo jednako kao kršćanstvo, u civilizacijskom smislu to bilo katastrofa za cijelu Europu.⁴⁶

Općenito gledano, kada se radilo o individualnim slučajevima, crkveni oci su bili protiv bilo kakvih nasilnih mjera. Vjera se ne može prihvatiti preko prisile, nego osobnim uvjerenjem i prosvjetljenjem milošću. Poslije Tertulijana, Laktancija, Hilarija, Atanazija i Ambrozija, sv. Augustin je to sažeo na sljedeći način: »Čovjek može vjerovati samo ako hoće.«⁴⁷

Što učiniti kada se zabluda proširi, kada se propovijeda koristeći sva moguća sredstva i kada veliki broj vjernika, pa čak i cijele provincije, otpadnu od vjere? Veliki biskupi onoga vremena u takvim slučajevima dopuštali su državi intervenirati. Veoma su često krivovjerja i šizme unosile velike nemire i nasilja tako da oni koji su se brinuli za javni red nisu mogli ostati po strani. Najpoznatiji primjer su donatisti u sjevernoj Africi. Augustin je nekoliko godina vjerovao da se može propovijedima i miroljubivim razgovorima rješavati otvorena pitanja s donatistima. On nije tražio carsku pomoć, nego samo zaštitu pravovjernih od sektaških ekscesa. Donatisti su pozivali na rat, ulazili noću u gradove, napadali seoska imanja, izvršavali atentate na obraćenike i imali pompozne i jezovite pobožnosti koje su znale završavati samoubojstvom.

Zbog sve većih ekscesa, Augustin je počeo mijenjati svoje stavove. Kod donatista se nije radilo samo o doktrinarnim pitanjima nego o nasilju zbog kojeg se sasvim legitimno obraćalo za pomoć civilnim vlastima. Promjenu svojih stavova Augustin je iznio u traktatu protiv Parmenijana 400. godine, gdje je

⁴⁵ Usp. Arnold ANGENENDT, *Toleranz und Gewalt. Das Christentum zwischen Bibel und Schwert*, Münster, 2009., 236–239.

⁴⁶ Usp. Giacomo MARTINA, *La Chiesa nell'età dell'assolutismo, del liberalismo, del totalitarismo: L'età dell'assolutismo*, 106.

⁴⁷ »Credere non potest homo nisi volens«, AUGUSTINUS, *In Joannem*, XXVI, 2, u: PL, XXXV, 1607.

iznio tumačenje prispodobe o kukolju. Isus je rekao slugama da čekaju žetvu jer će čupajući kukolj iščupati i pšenicu. Augustin se pita: Što ako ne postoji strah da će pšenica biti iščupana? Krivovjerca se može kazniti kada postoji jasna razlika između njega i dobrog sjemena. Iako Augustinova razmišljanja idu samo do izopćenja, u kasnijim razdobljima otvorit će se put prema smrtnim presudama krivovjernika.

Zaključak

Crkva se od svoga osnutka pa do trenutka kada je postala državna Crkva nalazila u različitim političkim situacijama. One su utjecale na njezin stav prema toleranciji. U apostolsko vrijeme Crkva se protiv teških grešnika i krivovjeraca koristila izopćenjem i zato možemo reći da nije imala neograničenu toleranciju.

Osnovni problem na relaciji Crkva – Carstvo bio je kult vladara. Kršćani su bili lojalni građani koji su poštivali državne zakone koji nisu bili u suprotnosti s kršćanski načelima. Do Milanskog edikta kršćanski su mislioci od Justina, Tertulijana do Laktancija tražili slobodu savjesti koja proistječe iz naravnog prava. Njihova osnovna misao bila je da religija mora biti izraz spontanog, a ne prisilnog čašćenja.

Milanskim ediktom kršćani su dobili slobodu kulta, no ni su još uvijek bili u golemoj manjini. Car Konstantin nije prisiljavao pogane na prijelaz na kršćanstvo, ali je kršćanstvo obasipao privilegijama. Nitko u Crkvi tada nije povukao jasnu granicu između države i Crkve. To nije učinio ni Konstantin koji je bio uvjeren da religiozna pitanja i dalje ostaju u njegovoj ovlasti i da kao car ima neposredan odnos s Bogom. Euzebije Cezarejski pokušao je teološki utemeljiti carski položaj. U Crkvi se tako počeo rađati cazaropapizam.

Konstantinovi sinovi se sve više upliću u crkvena pitanja. Carevi počinju sudjelovati u obrani pravovjerja. Krivovjerci su kažnjavani progonom i zatvorom, a poslije Gracijana i Teodozija njima se počinje prijetiti i smrću. Takva carska politika otvorila je put srednjovjekovnoj netoleranciji.

Protiv prevelikog uplitanja careva u crkvena pitanja ustali su Hozije, biskup iz Cordobe, Atanazije, Hilarije iz Poitiersa i Ambrozije. Crkveni su oci osobito ustali protiv bilo kakvih nasilnih mjera. Promjena se dogodila u sjevernoj Africi gdje je Augustin u nekoliko godina s donastima pokušao riješiti otvorena pitanja, no ekscesi i nasilje koje su provodili donatisti utjecali su na promjenu Augustinovih stavova. Hiponski biskup zatražio je pomoć civilne vlasti i tu će se otvoriti put razdvajanja kukolja od pšenice. Posljedice će biti veoma teške u zreloom i kasnom srednjem vijeku kada će netolerancija doživjeti svoj vrhunac.

Summary

THE UNDERSTANDING AND APPLICATION OF TOLERANCE IN A PERSECUTED, A FREE CONSTANTINIAN, AND A STATE CHURCH

Grgo GRBEŠIĆ

Catholic Faculty of Theology in Đakovo, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek
Petra Preradovića 17, p.p. 54, HR – 31 400 Đakovo
grgo.grbesic@gmail.com

The article treats the issue of tolerance in the first five centuries. Jesus approached public sinners, heretics, and gentiles in the spirit of the Sermon on the Mount. He did not exclude anyone from his Kingdom. During the persecution in the Roman Empire, the Christians defended the freedom of conscience in religious matters and, thus, they were the first to introduce a dualism between religion and state. This dualism disappeared when Christianity became the religion of the state. Tolerance was not well received in the Church for a long time, because it was perceived as a sin against the truth, love, and country. »The Edict of Milan« treated all religions as having equal rights. Constantine sympathised and supported Christianity, but he did not force pagans to convert to it. Constantine introduced cesaropapism in the Church. This political system will be much more prominent in the Byzantine than in the Western Church. The danger of emperors meddling in the affairs of the Church was recognised by the Church Fathers, among whom Ambrosius, Hilary of Poitiers, and Atanasius certainly deserve to be mentioned. Donatist riots and violence in the North Africa forced Augustine to ask for the help from the state, after years of unsuccessful attempts of negotiation. This will lead to disastrous consequences in the Middle Ages when intolerance reached its peak.

Key words: *tolerance, persecutions, freedom of conscience, »Edict of Milan«, Constantine.*